

SADREDDİN KONEVÎ ve FÂTİHA TEFSİRİ

Mehmet EREN (*)

I. Sadreddin Konevî'nin Hayatı, Eserleri ve Görüşleri

A. Hayatı

Anadolu'da yetişen büyük sûfilerden biri olan Sadreddin Konevî'nin Fâtiha Sûresi'nin tefsirine dair bir ciltlik eserinin tanıtımına geçmeden önce, onun hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında kısa bir malûmât vermemiz iyi olacaktır. Hemen belirtelim ki kaynaklarda Sadreddin Konevî'nin hayatıyla ilgili bilgiler çok kısıtlıdır. Onun hakkında ancak mevlevî kaynaklarında malumât bulunabilir. Konevî'nin eserlerine dair bir makale yazan Osman Engin ile onun felsefî görüşlerini inceleyen Nihat Keklik, kaynakların verdiği bilgileri değerlendirerek biyografisini sunmaya çalışmışlardır (1).

Sadreddin Konevî'nin tam adı Ebü'l-Meâlî Muhammed b. İshâk'tır. Malatya'da doğmuş, Konya'da yaşamıştır. Doğum tarihi hakkında bir-iki yıllık farklı tarihler verilmekle birlikte daha çok 606/1209 yılı kabul edilmiştir. Vefat tarihi ise 673/1274'tür. Babası Mecdüddin İshâk, Selçuklu Sarayına yakın olan, elçilik görevlerinde bulunmuş bir ilim ve devlet adamıdır. Sarayda şehzâdelere ve sultanlara hocalık yaptığı da bilinmektedir (2).

Konevî, zengin âile çevresinin sağladığı nimetlerden istifade ederek iyi bir eğitim görmüştür. Kendilerinden çeşitli ilimlere dair eserleri okuduğu âlimler hakkında yazdığı notları, onun hal tercümesi bakımından son derece önemlidir. Henüz on yedi yaşında iken Malatya'da, el-İskenderânî diye meşhur olan Kemâleddin Ali b. Muhammed'den bir çok mühim eseri okumuş ol-

(*) S.Ü. İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı.

(1) Ergin Osman, "Sadreddin el-Konevî ve Eserleri" İ.Ü. Edebiyat Fak. Şarkiyat Mec. s. II, 1957, s. 63-90; Keklik Nihat, Sadreddin Konevî'nin Felsefesinde Allah-Kâinat ve İnsan s. VII-XXIII, İst., 1967.

(2) Koçkuzu Ali Osman, "Sadreddin Konevî'nin Hadisçiliği", s. 70 (S.Ü.İ.F. Der. Sayı: 4, Ocak 1989).

duğunu bu notlarında anlatıyor. *Allâhü latîfün bi 'ibâdihî* ibâresi ile başlayan notların ilki Şemseddîn Yûsuf ed-Dîmeşkî'ye âittir. Bu nottan anlaşıldığına göre kendisi aynı şahıstan meselâ Sa'leb'in el-Fasîh'ini, Târîhu İsbehân'ın bir kısmını ve daha başka eserleri okumuştur. Hâfız Ebû Tâhir es-Silefî (576/1180)'nin Kırk Hadîs'ini bir vâsita ile müellifinden naklen, Kur'ân Hocası olan Burhâneddîn Ebû Tâhir İsmâil b. Muhammed el-Ensârî'den okuduğunu da zikrediyor. Müteâkip sayfalarda da İbn 'Arabî'den okuduğu eserlerin adları ile bir kaç yerde Şeyh'in kendi el yazısı ile icâzetleri vardır (3).

Sadreddîn Konevî'nin İbn 'Arabî ile tanışmasının, kesin olmamakla birlikte İbn 'Arabî'nin Malatya'da bulunduğu yıllarda (615-617/1218-1221) olması muhtemeldir. Buna göre İbn 'Arabî'yi on-onbir yaşlarında iken memleketi Malatya'da tanıyan Konevî, onun arkasından, belki de onunla birlikte, Şam'a gitmiş ve vefatına kadar hocasının yanından ayrılmamıştır. Şeyhi ile Halep, Şam gibi muhtelif şehirleri dolaşan Konevî'nin bir ara Şam'da ders halkası teşkil ettiğini görüyoruz (4). İbn 'Arabî'nin vefatından sonra (638/1240) Evhadüddîn-i Kirmânî'den feyz alan Konevî, 640/1242 yılında Halep'e, oradan da hac için Hicâz'a gitmiştir. Bir ara Mısır'a gittiği ve orada bir süre kaldığı bilinmektedir. Konevî, hac dönüşünde Konya'ya gelip yerleşmiş, daha sonra vefatına kadar bu şehirde yaşamıştır.

Sadreddîn Konevî Konya'ya yerleştikten sonra hayatının sonuna kadar günlerini eğitim-öğretim, irşad ve eser telifi faaliyetleriyle geçirmiştir. Her hangi bir resmî görev aldığı bilinmemektedir. Yâsîn et-Tilmisânî ile mektuplaşmasında kendisine Ebû Abdillâh denildiğine göre Abdullah adında bir oğlunun olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca kendisi sağ iken ölen Sa'deddîn adında başka bir oğlunun olduğu da bilinmektedir. Vasiyetnâmesinden de Sekîne adında bir kızının olduğu anlaşılmaktadır.

Konevî, zamanında Konya'nın en büyük âlimlerinden biriydi. Ekberîye tarîkatını temsil ediyordu. İbn 'Arabî'nin eserlerinin şârihi olduğu için Şeyh-i Kebîr diye anılıyordu. Zâhirî ve bâtinî, aklî ve naklî ilimlerin arasını cemedan büyük âlimlerden sayılan Konevî, İbn 'Arabî'nin talebesi olmuş,

(3) Ateş Ahmet, "Anadolu Kütüphanelerinden Mühim Yazma Eserler", s. 157-158, (Tarih Vesikaları Der., Cilt: I, s. 1/16).

(4) Yılmaz H. Kâmil, Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi, s. 112, (M.Ü.İ.F. Yay., İst. 1990).

ilimleri ve meârifî ondan almıştı. Onun vefatından sonra halîfesi olup makamına oturmuş, onun bilgilerini ve meârifini yayma işini gerçekleştirmiştir. Bilhassa vehdet-i vücûd meselesinde, İbn 'Arabî'nin meşrebine herkesten ziyâde âşinâ olmuş, Üstadın tarîkatını şerfate mutabık bir tarzda takrir ederek, onu akıl ve anlayış sahiplerinden hiç kimsenin inkâr edemeyeceği şekilde şâfi ve kâfi bir beyanla izâh etmiştir (5).

Sadreddîn Konevî tasavvuf bilgisinin yanında şerf ilimlerde de övül-meye lâîk bir mahâret sahiptir. Hadis rivâyet eder ve bu ilimde talebelerine icâzet verirdi. Âlimlerden ve âriflerden büyük bir topluluk onun derslerinde hazır bulunmuştur. Müeyyidüddîn el-Cündî, Mevlânâ Şemseddîn el-Mekkî, Şeyh Fahreddîn el-İrâkî, Şeyh Sa'deddîn el-Fergânî ve diğerleri. Allâme Kutbuddîn eş-Şîrâzî de Hadis ilminde onun talebesi olmuş, İbnü'l-Esîr'in Câmîu'l-Usûl adlı büyük hadis kitabını ona okumuş ve bununla devrin ileri gelen âlimlerine övünmüştür (6).

Konevî'nin zamanın diğer büyük sîmâları olan Sa'deddîn el-Hamevî ve Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî ile dostlukları ve görüşmeleri olmuştur. Onun bilhassa Mevlânâ ile olan ilişkileri, Mevlânâ hakkında telif edilen eserlerde ele alınıp incelenerek, zaman zaman bu iki büyük sîmânın mukâyesesi cihetine gidilmiştir. Aralarında samimi bir dostluk bulunduğu bildirilen bu iki mânâ erinden Mevlânâ'nın, cenâze namazı için Konevî'yi vasiyet etmesi, Konevî'nin de "Dünyada bir tane Şeyh'ul-İslâm vardı, o da gitti" diyerek Mevlânâ'yı medhetmesi, aralarındaki dostluğu en güzel şekilde ifade etmektedir (7).

Konevî, Moğol fırtınasının İslâm dünyasının her tarafını kasıp kavurduğu dönemde yaşamıştır. Kırk Hadîs şerhiyle ilgili kitabında 22. ha-

(5) Fatiha Tefsîrî'nin muk. s. 6 (Eşref Cihangir'in el-Letâifü'l-Eşrefiyye'sinden naklen).

(6) Fûrûzanfer B., Mevlânâ Celâleddîn (trc. F.N. Uzluk), s. 158-159. (M.E.B. Yay., İst., 1963), F. Nâfiz Uzluk, Konya'da Sadreddîn zâviyesine vakfedilmiş olan ve bu gün Müze kitapları arasında bulunan Sadreddîn Konevî'nin okuttuğu İbnü'l-Esîr'in Câmîu'l-Usûl adlı kitabının 2. ve 3. cüzlerinin ilk sayfalarında bu kitabı okuyanların adlarının yazılı olduğu sema kayıtlarını neşrederek, 11 ciltlik bu büyük eserin başında ve sonundaki sema kayıtlarında Selçuklu komutan ve âlimlerinin isimlerinin geçtiğine işaret etmiştir. (F. Nâfiz Uzluk, Mevlânâ'nın Mektupları Sebât Basımevi, İst., 1937, s. 16-20) Konevî'nin derslerine devam edenler arasında beyler, vezirler ve bilginler de olmuştur. İsimleri için bkz. Gölpinarla Abdülbâki, Mevlânâ Celâleddîn s. 230. (İnkılap Kitapevi İst., 1952).

(7) Ergin Osman, a.g.mkl. s. 64.

disin şerhinde, Moğollar'ın Bağdat'ı işgal ettikleri yıl (656/1258) içinde "Hz. Peygamber'i kefene sarılmış bir halde rüyada gördüğünü, bunu işgale yordugunu" söylemiş; gerçekten de rüyanın görüldüğü gecenin sabahında Bağdat'ın düştüğü istikâmetinde haberler gelmiştir (8). Konevî'nin bir kerâmetini de vasiyetnâmesinde müşâhede ediyoruz. O, fitnelerin geleceğini söyleyerek gücü yetenin Şam'a göçmesini vasiyetine ilâve ederek şöyle demiştir: "Kim evli değilse Şam'a gitsin. Çünkü diğer şehirlerde öyle zulmetli fitneler kopacak ki, oralarda bulunan halkın çoğunun kurtuluşu güç olacak" (9).

Sadreddîn Konevî vefat edince Konya'da kendi adını taşıyan Câminin avlusuna defnedilmiştir, vasiyetnâmesinde şeyhi İbn 'Arâbî'nin yanına defnedilmesini istemiş de bu mümkün olmamıştır.

B. Sadreddîn Konevî'nin Eserleri

Konevî gerek müstakil, gerekse şeyhi İbn 'Arabî'nin kitaplarına şerh olarak bir çok eser kaleme almıştır. Onun eserlerine dair bir makâle yazan Osman Ergin, Türkiye kütüphanelerinde ona âdiyeti üzerinde durulan 23 kitap tespit etmiş, husûsî kütüphanelerle umûmî kütüphanelerin mecmua kısımlarında bir kaç eserin daha bulunma ihtimali olduğunu belirtmiştir (10).

Ali Osman Koçkuzu Hocamız Konevî'nin eserleri hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Bir âlimin ilim ve fikir hayatının, ruh tecrübelerinin ve amelî seyr ve sülûkünün belgeleri, kendinden sonrakilere bıraktığı eserleri ve fikirleri olsa gerektir. Konevî'nin eserlerinin; Tasavvuf, Ahlâk, Metafizik gibi ilim ve disiplinler başta olmak üzere geniş bir alana yayıldığı müşâhede olunmaktadır. Yarım kalmış bir Kırk Hadis Şerh'i ve bir Fâtîha Tefsîr'i onun doğrudan dînî ilimlere dair yazdığı eserleridir. Yapılacak yeni çalışmalar, ya bize onun yeni eserlerini tanıttacak veya bir takım isnadları reddedecektir" (11).

(8) Yılmaz H. Kâmil, a.g.e., s. 64.

(9) Gölpınarlı Abdülbâki, a.g.e., s. 233.

(10) Ergin Osman, a.g.mkl. s. 67. Bu konuda araştırma yapan Mustafa Can, farklı olarak Meşyaha ile Tercüme-i Miftâhî'l-ğayb adlı iki eserden bahsetmiştir. Meşyaha'nın kime âit olduğu belli olmamakla beraber yapıklarında Konevî vakfı ve temellükü kayıtları vardır. ("S. Konevî'nin Eserleri ve Kütüphanesi" Selçuk Der. Sayı: 4, Ocak 1989, s. 115).

(11) Koçkuzu Ali Osman, a.g.mkl. s. 73.

Sadreddîn Konevî'nin eserleri ile ilgili hatırlanması gereken önemli bir husus da şudur: O, vasiyetnâmesinde Hıkemiyât'a dair eserlerinin satılarak parasının fakirlere tasadduk edilmesini, diğer eserlerinin ise vakfedilmesini istemiştir. Bu vasiyete binâen vakfedilen kitapların bir kısmının Konya'daki Yusufâğa Kütüphanesi'ne intikal ettiği tespit edilmiş olup, Mustafa Can bir makâlesinde bunların listesini sunmuştur (12).

Konevî, en-Nefehâtü'l-Îlâhiyye ve Şerhu Erbe'ine Hadîsen adlı kitaplarında kendisi hakkında bilgi vermiştir. İlk kitap öteki eserlerine dair bilgiler de ihtiva etmektedir. Ömrünün sonuna doğru yazmış olduğu bu kitab, eserlerinin en orijinali olarak tavsif edilmektedir. Bu makâlemizde tanıtacağımız Fâtîha Tefsîri de Konevî'nin orijinal eserlerinden biri sayılmaktadır. Kendi ifadesiyle Fâtîha Tefsîri kitabında; Kelâmcıların, Felsefecilerin, Tefsircilerin yolundan gitmediği gibi Üstadı İbn 'Arabî'den de nakilde bulunmamış ve onu taklit etmemiştir. Gerçekten de bu kitap klâsik bir tefsir kitabı değil, daha çok bir metafizik kitabı görünümündedir.

C. Sadreddîn Konevî'nin Metodu, Üslûbu ve Görüşleri

Konevî'nin metodu, üslûbu ve görüşlerinden de kısaca bahsetmemiz faydalı olacaktır. Akıl yürütmeye ve Felsefe'ye karşı çıkan tavırlarına rağmen, gerektiği zaman akli kullanan ve farklı anlamda da olsa felsefe yapan, ilâhî feyz ve keşfi ön plânda tutan, antik felsefeyi birinci elden okumasa da onu okuyanları okuyup tenkit eden, ittihad ve hulûl gibi sapık fikirleri beğenmeyen Konevî, semboller kullanışı, ağır bir dille yazışı, dilinin kendisine âit terminoloji ile yüklü oluşu vb. gibi sebeplerle vasatın üstündeki bir takım zekâlar tarafından bile anlaşılammıştır (13).

Konevî'nin usûlü ne tamamen Filozofların takip ettiği akılcı yani ras-yonalist bir yol, ne de Kelâmcıların yani devrin İslâm İlâhiyatçılarının takip ettiği nakilci-gelenekçi bir yoldur. Onun metodu, tamamen mistik (tasavvuff) bir methoddur. Ancak şu hususu da belirtmek gerekir: O, Allah'ı bilmede, tasavvuff bir yol tutmasına rağmen, hiçbir zaman Felsefecilerin ve İslâm İlâhiyatçılarının görüşlerini dayandırdıkları akıl ve vahyi de dışarda bırakmamıştır. Ona göre dînî hükümler ancak akılla bilinebilir ve her şeyin iki

(12) "Sadreddîn Konevî'nin Eserleri ve Kütüphanesi" Selçuk Der. Sayı: 4, Ocak 1989.

(13) Keklik Nihat, a.g.e., s. 10, 14.

temel esası vardır: Akıl ve Din. Bu ikisi birbirine bağlı birer nur ve ışıktır. Tabîî aklın da bir sınırı vardır, o her şeyi doğru bir şekilde kavrayamaz. Konevî, aklın sınırlı olduğu hususuna da dikkat çekmiştir.

Konevî'nin Fâtiha Tefsîri'nin girişinde üzerinde durduğu hususlardan bazılarını özetleyecek olursak şunları söyleyebiliriz: Ona göre Allah, kâinâtı ve kâinâta olan her şeyi ilâhî bir rahmet ve sevgi ile yaratmıştır. İlâhî rahmet eseri olan bu evren makrokozmos yâni büyük kâinât, insan ise mikrokozmos yâni küçük kâinâttır. İnsan kâinât üzerinde yaratılan en mükemmel varlık olup, Allah ile kâinât arasındaki münâsebetlerde bir kilit noktası mesâbesindedir. Kısacası insan, kâinâtın hülâsası ve Allah'ın yer yüzündeki halfesidir.

Konevî ayrıca, insan kavramını, sıradan insandan olgun insana doğru ele almaktadır. En mükemmel insan, insân-ı kâmil olup olgun insandır. Zîrâ olgun insan, yer yüzünde Allah'a dair en isâbetli delildir. Olgun insan, kendi benliğini her türlü kötü haslet ve sıfattan temizleyen insandır. Allah'ı bilme yollarının en önemlisi, benliği temizlemek ve her türlü kötü huydan vazgeçerek nefsi arındırmaktır (14).

Çok kısa olarak sunmaya çalıştığımız bu görüşlerin sahibi olan Konevî'nin, tasavuffî görüşlerinde İslâm'ın sınırları içinde kalmaya çalıştığını belirtmeliyiz. Bu yüzden o, delillerini dâima Kur'ân âyetleri, hadisler ve bazan da daha önceki sûflerin sözlerinden çıkarmıştır. Ancak daha öncede belirttiğimiz gibi dilinin ağırlığı ve kendine has terminolojisi sebebiyle eserlerinin anlaşılması ve onlardan istifade edilmesi oldukça zordur.

Osman Ergin Konevî'nin anlaşılması konusunda şöyle demektedir: "Sadreddin'in asıl felsefesi hakkında; dokuz âlim tarafından kocaman ciltler halinde şerh edilmiş olan Miftâhu'l-ğayb ile İbn 'Arabî'nin Füsûs'una nazîre olmak üzere yazmış olduğu Nüsûsuna dört âlim tarafından yazılan Şerhler ve yine Mevlânâ, Nâsiruddîn et-Tûsî, Yâsîn e-Tilmisânî gibi âlimler ile sayısı elliye ulaşan mektuplarında adları geçen kişiler ile girişmiş olduğu münâkaşalar etraflı bir şekilde gözden geçirilmedikçe kesin hüküm verilemez" (15).

(14) Gölcük Şerâfettin, "Sadreddin Konevî" Selçuk Der. Sayı: 4, Ocak 1989, s. 14-15.

(15) Ergin Osman, a.g.mkl. s. 65.

II. Sadreddin Konevî'nin Fâtiha Süresinin Tefsîrine Dâir Kitabı

A. Kitabın Genel Tanıtımı

Bu kitabın tam adı: Kitâbu 'Îcâzu'l-Beyân el-Müştemil 'ala Şerhi Kül-layâtı Esrârı Ümmi'l-Kur'ân'dır (16). Genellikle 'Îcâzu'l-Beyân adı kabul edilmesine rağmen bu kitaba müellifi tarafından verilmiş olan isimde ihtilaf edilmiştir. Bu eserden bahsedilen bir çok yerde Tefsîru Süreti'l-Fatiha denilip geçilmektedir. Bu kitabın İstanbul kütüphanelerinde bir çok yazma nüshası mevcuttur. Bunlardan Köprülü kütüphanesindeki 161 varaktan itibaren olan nüsha 669/1270'de Sa'deddin Fergânî tarafından yazılmış olup Sadreddin'in el yazısı ile Rübbiyyü'l-âhir 671 tarihli bir semâ kaydını ihtiva etmektedir (17). Eserin Haydarâbâd'da h. 1013 ve 1310'da yapılan iki basma nüshası vardır. 48 sayfalık ilk baskının eserin özeti olduğu anlaşılıyor. İkinci baskı ise 358 s. olup sonunda kitabın adı 'Îcâzu'l-Beyân fi Tefsîri Ümmi'l-Kur'ân şeklinde kaydedilmiştir. Biz kitabın tanıtımında bu baskıyı esas aldık.

İşârî Tefsîr Okulu adında geniş bir araştırma yapan Süleyman Ateş, "İbnü'l-Arabî'den Sonra İşârî Tefsîr" başlığı altında Konevî ve bu kitabı hakkında bilgi vererek şöyle der: "İbnü'l-Arabî'den sonra onun fikirleri geniş yankılar uyandırdı. Muvâfıkları da muhâlifleri de onun fikirlerinden az çok etkilendiler. Vahdet-i Vücûd felsefesi Tefsîr'e hakim olduğu gibi, bilhassa, dünyada geniş olayların kahramanlarını enfüste arama temâyülü revâç buldu. Necmüddîn Dâye, Sadreddin Konevî, Abdurrezzâk Kâşânî, 'Alâü'd-Devle Simnânî gibi ünlü mutasavvıflar bu usûlü devam ettirdiler" (18).

Konevî'nin bir kitabı, iki ana bölümden meydana getirilmiştir. Giriş mahiyetindeki ilk bölümde (s.119'a kadar) genel konular incelenmiş, ikinci bölümde ise (s119-341) Fâtiha Suresinin tefsiri yapılmıştır. Konevî, 'Fatiha Suresi'ni, onun Allah ile kul arasındaki taksimini bildiren kudsfî hadfs'e (19) göre üç kısım halinde tefsir etmiştir. Bu kudsfî hadfsi tam olarak zikretmemiş, ancak kısımların başlarında ona işaret etmiştir. Herhalde kitabın telifine de bu

(16) Ateş Süleymân, İşârî Tefsir Okulu s. 192. (A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1974).

(17) Ergin Osman, a.g.mkl. s. 67-68.

(18) Ateş Süleymân, a.g.ö., s. 191-192.

(19) Hadis için bkz. Müslim, Salât, 38, 40; Tirmizî, Tefsîr, sûre 1,1; Nesâî, İftitâh, 23; Muvatta', Nidâ, 39; Ahmed b. Hanbelî II, 285, 460.

hadis sebep olmuştur. Birinci kısımda ilk 4 âyet, ikinci kısımda 5. âyet, üçüncü kısımda da son iki âyet tefsir edilmiştir. Fâtîha'nın bu şekilde yapılan tefsiri bittikten sonra Konevî değişik konularda verdiği muhtasar malûmâtla kitabını sona erdirmiştir (s.341-358) (20).

B. Kitabın Girişi

İbnü'l-'Arabî'den sonra sûfiler arasında orjinal olma davası Tefsir'le iş-tigal eden mutasavvıflar tarafından sık sık tekrarlanmıştır. İbnü'l-'Arabî'nin talebesi olan Sadreddîn'de de bunu görmekteyiz. O, Tefsirinin mu-kuddimesinde; kendisine açılan esrar hazinelerinden birazını işâret ve îmâ yoluyla, keşf ve ifşâ arasında bir dille anlatacağını; sadece lisân gereği ke-limeler ve manalar arasındaki bağlantı îcâbı hariç kimsenin sözünü nak-letmeyeceğini, yazdıklarının tamamen Allah'ın zâtından hediyeler olduğunu kaydeder (21).

Kitaplarını anlaşılması zor bir Arapça ve kendine has ıstılahları ile yazmış olan Sadreddîn Konevî, anlayamadığı için fazla takdir top-layamamıştır. Bu kitabının özellikle ilk bölümündeki felsefî ve tasavvufî izahlarını gerektiği şekilde anlayamadığımızı itiraf etmeliyiz.

Bu giriş bölümünde Konevî, cedel hakkında, fikir ve deliller hakkında uzun uzun açıklamalarda bulunur. Fikirlerin derecelerini, cedellerin kurallarını, insan düşüncesinin nereden geldiğini ve gerçeğin kişilere göre değiştiğini an-latır. Ona göre, sadece Allah'ın nûrundan taşan Peygamberlerin getirdikleri bil-gilerde gerçek vardır (22). Konevî, küllî kâideleri müştemil olan bu giriş bö-lümünde üzerinde duracağı konuları bir liste halinde saymıştır (23).

Konevî, bu Tefsîrinde ehl-i cedel ve fikr'in yolundan gitmediğini, îcâz yolunu tuttuğunu ve muhatabı olarak da öncelikle Ehlüllah'dan muhakkik olanları ve seçilmişleri, sonra da onlara inanan ve onları sevenleri kabul et-tiğini söylemiştir (24).

(20) Kitaba fihrist hazırlanmadığı için içindekileri öğrenmek ancak baştan sona ta-ranması ile mümkündür.

(21) l'câzu'l-Beyân, s. 6. (Haydarâbâd, 1310). krş. Ateş Süleymân, a.g.e., s. 193.

(22) Ateş Süleymân, a.g.e., s. 193.

(23) l'câzu'l-Beyân, s. 7-9.

(24) l'câzu'l-Beyân, s. 11.

Cenâb-ı Hakk'ın isimlerinin tecellilerini, mü'min kulun kalbi ve ilgili bazı hadislerle bir çok âyetin işârî tefsirlerini yaparak sâlikin geçtiği mertebeleri anlatmış, İnsân-ı Kâmil'e dair îzahlar yaptıktan sonra Resüller, Nebîler ve Vefîlerin fazilet bakımından muhtelif olmalarına rağmen asıl konularda aralarında ihtilâf olmadığını, nakledilen ihtilâfların cüz'î meselelerde olduğunu bildirmiştir (25).

Bu arada kullandığı bazı terimlerin tariflerini de yapmıştır. Meselâ "ğayb" kelimesini bu kitapta mutlak olarak kullanınca o, Cenâb-ı Hakk'ın zâtına işârettir. Aynı şekilde el-Berzahü'l-Evvel, Hadratu'l-Esmâ, el-Haddü'l-Fâsıl ve Makâmu'l-İnsâni'l-Kâmil hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Ğayb-ı mutlak ve ilim, ilm-i hakîkî ve ilmin mertebelerine dair bilgiler verip, Allah'a yakınlık hususunda Kurb-ı Evvel, Kurb-ı Sânf, Kurb-ı Mütavassıt ve bu makamlarda nelerin cereyân ettiğiinden bahsetmiştir (26).

Konevî de İbnü'l-'Arabî gibi harfler üzerinde çok durur. O şöyle der: "İlk meydana çıkan isim, birlik ismidir. Tanrısal Mutlak Ğayb'dan ilk ayrılan odur. O, isimler mertebisinin anahtarıdır. Onun harfler dünyasındaki benzeri hemze ve elif'tir... Elife en yakın harf bâ'dır. Her meydâna çıkan şey aslına delâlet eder. Birlik isminin Hakk'a delâlet ettiği gibi. Bunun harfler dünyasındaki benzeri elif, hemze ve bâ da Hakk'a delâlet eder (27). Âlem-Allâh münâsebeti, vahdet ve kesretin sırrı, insân-ı kâmil vb. gibi konular üzerinde duran Konevî, kalem, akıl, levh-i mahfûz, tabî'yye ve heyûle mertebeleri, arş ve kürsî gibi varlıkların îzahını da yapmıştır (28).

Konevî'ye göre Allah, 104 kitap indirmiş, yüz kitabı dördün içine koymuştur. Bu dört kitap da Kur'ân'ın içine konmuştur. İşte bunu îzâh için Konevî, bismelenin sadece harflerinin ihtiva ettiği manalara temas eder. O, harfler hakkında yaptığı bu açıklamalardan sonra bunları kendisinin düşünmediğini, tamamen Allah'tan geldiğini yeminle şu şekilde ifade eder: "Allah'a andolsun ki, bunu isteyerek söylemedim. Bu sözler ve tertip, hiç çalışmadan ve fikir yormadan geldi. Ben bu fikirlere uyarıldım" (29).

(25) l'câzu'l-Beyân, s. 34-40.

(26) l'câzu'l-Beyân, s. 42-59.

(27) l'câzu'l-Beyân, s. 120-121. krş. Ateş Süleymân, a.g.e., s. 193.

(28) l'câzu'l-Beyân, s. 101-119.

(29) l'câzu'l-Beyân, s. 128-129. krş. Ateş Süleymân, a.g.e., s. 193. Konevî, "Dört kitap da Kur'ânın içine konmuştur" sözünü daha geniş olarak Hasan (r.a.)'ın sözü olarak nakleder (s. 127-129'daki îzahlar önemlidir).

C. Fâtiha Sûresinin İlk Kısmı (Allah'a İçin Olan Kısım)

Konevî, Besmele'nin harflerinin sırasıyla işârî açıklamalarını yapmıştır. Allah, Rahmân ve Rahîm isimleri üzerinde durarak Allah lâfzının, yedi harften müteşekkil olduğunu söylemiş, Nahivcilerin bu lâfza has yedi özellik saydıklarını belirttiikten sonra "bu sûrenin tefsirinde bu yolu tutmayacağını, bunları ancak Cenâb-ı Hakk'ın Kitab-ı Azîz'ine koyduğu hikmetleri bildirmek için zikrettiğini" ifade etmiştir. Ona göre İlâhî kitapların harf ve kelimelerinin o şekilde dizilmesinin kasd-ı hâssı ve ilm-i kâmilî vardır (30).

Kişi münâcatına Besleme ile başlayınca Allah'ın "kulum beni zikretti" diye cevap verdiğini bildiren Konevî, zikri anlattuktan sonra Fâtiha kelimesiyle ilgili olarak "Büyük Kitap" ve "Küçük Kitap" ile bu ikisi arasındaki kitaplara hâss Fâtihalar'ı îzah ettiği bir bölümü işlemiştir. Daha sonra "Ğaybın anahtarları Allah'ın yanındadır, onun için ğaybı ancak o bilir." (En'âm 6/59) âyeti hakkında bazı açıklamalar yaparak Fâtiha Sûresini ilk âyetinden itibaren kelime kelime tefsir etmeye başlamış, her kelimeyi uzunca ve zor anlaşılır tarzda tefsir etmiştir (31).

Fâtha'nın ilk âyeti dört meseleyi ihtiva eder: Hamdin sırrı, 'Allah' isminin sırrı ve 'Âlemîn' kelimesinin îzâhı. 'Rabb' isminin lügavi-istilâhî yönünden beş sıfatı gerektiren beş hükmü vardır: Bu hükümler; Sebât, Siyâde, Islâh, Mülk ve Terbiye'dir. Sıfatlar ise Telvîn, 'Ubûdiyye, 'İdâm (İhlâk), Memlûkiyye ve 'Ademi Kabûlî't-Terbiye'dir (32). 'Âlemîn' kelimesinin îzâhından sonra Konevî, âlemleri şu şekilde sıralamıştır: Mutlak misâl âlemi, Tehyîm âlemi, Kelam ve Levh âlemi, Tabîat âlemi, sonra 'Arş ve dünya âlemindeki insana varıncaya kadar tertip bu şekilde devam eder. Sonra Berzah âlemi, sonr Haşr âlemi, sonra Cehennem âlemi, sonra Cennetler âlemi, sonra Kesîb âlemi, sonra Ehadiyyetü'l-cem' ve'l-vücûd âlemi (33).

İkinci âyetin tefsirinde daha önceden Besmele'nin tefsirindeki bilgilere ilâveten 'Rahmân' ve 'Rahîm' isimlerinin hükmü üzerine gerekli olan bazı açıklamalar yapılmıştır.

(30) l'câzu'l-Beyân, s. 127.

(31) l'câzu'l-Beyân, s. 131-139. krş. Ateş Süleyman, a.g.e., s. 193.

(32) l'câzu'l-Beyân, s. 156, 'Hamd' kelimesi üzerindeki tefsirin özeti için bkz. Ateş Süleyman, a.g.e., s. 194-195.

(33) l'câzu'l-Beyân, s. 172.

Üçüncü âyetin tefsirinde Mülk'ün, Yevm'in ve Din kelimelerinin sırları îzâh edilmiştir. Mâlik ve Melik şeklinde iki kıraat bulunduğuna, bunların ikincisinin de câiz olduğuna işaret eden Konevî, kendisinin Melik şeklindeki kıraati tercih ettiğini bildirerek tercih sebeplerini açıklamıştır (34).

Konevî, fiillerin genelini zâtî, irâdî, tabîf ve emrî şeklinde kısımlara ayırdıktan sonra Ef'âlü'l-mükelleffîn'i bu esasa bağlı olarak ele alıp incelemektedir. Mükellef varlıklar, Sekalân (İnsan ve Cinler) ve Hayvânât olarak ikiye ayrılır. Hayvanlar ceza hükmüne sadece kısas cihetinden tabidirler. Cinler de fiillerinin karşılığını göreceklendir, ancak Cennet'e gireceklerini kesin olarak bilemiyoruz. Onlar, hayırlarının karşılığına Cennet'ten başka Allah'ın dilediği bir yerde kavuşacaklardır. "Teklif konusu asıl insanı ilgilendirmektedir, tafsîli hükmü de ona âittir" diyen Konevî, 'insanın tekliften kurtulmasının söz konusu olmadığını, çünkü insanda bâkî olan kaydın, onun mümkün diye isimlendirilen halî olduğunu' bildirmiştir (35).

Bu üç âyetin tefsirinden sonra bu kısmı bir bütün olarak ele alan Konevî, tasavvufî îzahlar ve bir hâtîme ile bitirir. Burada keşfen sâbit olan Cennetleri; A'mâl cenneti, Mîrâs cenneti ve İhtisâs cenneti olarak sayarak Kitap ve Sünnet'te de bu manada haberlerin geldiğini bildirmiştir. Bu hâtîmede son olarak Kelâm-ı İlâhî'yi anlatmakta ve Peygamber Efendimizin Kur'ân hakkındaki bir hadîsini şerhetmektedir (36).

D. Fâhîta Sûresinin İkinci Kısmı (Allah ve Kul İçin Olan Kısım)

Beşinci âyetin tefsirinde Konevî, insanların; ma'nevî-rûhânî vb. nispetlerle muhtelif kısımlarını, ibâdet şekillerini, ibâdet-amel münâsebeti ve mukâyesesi gibi konuları işleyerek sonunda yine "lisânu'l-cem" dediği metod ve tasavvufî görüşle bir bütün olarak özetlemiştir.

Konevî'ye göre Allah, bütün âlemleri ve varlıkları birbirine bağlamıştır. Kâinâta her şey birbirinden meydana gelir. Bütün kâinât baştan başa Allah'ın isim ve sıfatlarının görüntüleridir. Her isim ve sıfatın tecellîleri, ilimleri, hükümleri, halleri ve eserleri vardır. Bunlar kimin dâiresinde, hüküm ve ta-

(34) 'l'câzu'l-Beyân, s. 185.

(35) 'l'câzu'l-Beyân, s. 196, 218.

(36) 'l'câzu'l-Beyân, s. 226, 229.

sarrufu altında ise ondan meydana gelir. Her varlık Hakk'a bağlıdır ve isminin özelliğini O'ndan alır.

Bu açıklamalar bize, diğer eserlerinde olduğu gibi Konevî'nin bu kitabında da hocası İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd görüşünü îzâh ettiğini göstermektedir. Bu kısmın sonunda, kitabında çokça tekrarladığı 'Hadratu Ehadıyyeti'l-Cem'in tarifi üzerinde durmakta ve İnsân-ı Kâmil'e dair bilgiler vermektedir (37).

E. Fâhita Sûresinin Üçüncü Kısmı (Kul İçin Olan Kısım)

Bu kısımda Konevî son iki âyeti, diğer âyetlerde yaptığı gibi önce zâhire göre klâsik tarzda, daha sonra da bâtınî manalara göre bir bütün olarak tefsir etmiştir. 'İhdinâ' kelimesindeki nâ çoğul zamirine dikkat çekerek, cemâat halinde edâ edilen namaz, zikir, dua vb. gibi hususların öneminden bahsetmiştir. 'es-Sırrât' kelimesindeki harfî tarifin ahd (bilinen şey, yani İslâm Dîni) için olduğunu açıklamıştır. İman, hidâyet, takva gibi hususların ziyadeyi kabûlü üzerinde durmuştur. Adâlet ve İtidâl konusunu geniş olarak işlemiştir. Zâhirî ve bâtınî Hidâyet Ehli olan insanların dokuz kısma ayrıldığını söyleyerek onları onbir grup halinde saymıştır. İstikâmet'i; kavlî, fi'lî ve kalbî istikamet şeklinde üçe ayırarak insanların istikâmet yönünden yedi sınıf olduklarını belirtmiştir.

Teşbîh, tenzîh ve kıble'ye dair açıklamalar yaparak keşf ve ma'rifet ehli olmayan mü'min ve müslümanların derecelerinin en mükemmelini, tenzîh ile teşbih arasındaki durumlarını îzâh etmiştir. Kader konusunda bazı açıklamalarda bulunmuştur. İhlâs sıfatı ile amel-i sâlih üzerinde sebâtın değerini anlatmıştır. 'Nübüvvet Sırrının Beyânı' başlığı altında "kendilerine nimet verdiğin..." şeklindeki kısmı açıklarken aslî nimetin, bir sûreti, ruhu ve sırrı olduğunu söylemiş ve "Bu nimetin sûreti islâm ve iz'an'dır ki bu, dünyanın zâhiridir. Rûhu ise imân ve ihsândır ki bu da, dünyanın bâtınıdır. Sırrı da tevhd ve yakîn'dir ki, bu Âhirette'dir" demiştir (38).

Konevî, "kendilerine nimet verilenlerin" kimler olduğunu açıklarken Kur'an'ı Kerim'den ilgili gördüğü diğer âyetleri zikrederek, bu âyetlerde ge-

(37) l'câzu'l-Beyân, s. 246.

(38) l'câzu'l-Beyân, s. 287.

çenlerin vasıflarının; nübüvvet, sıddîklik, şehâdet, salâh, ihsân ve bu vasıfların tümünün birden bulunması şeklinde olduğunu belirtmiştir. 'Gazaba uğramışlar'ın Yahudiler, 'Sapmışlar'ın da Hristiyanlar olduğu hususunda Şerfat'te haber bulunduğuna işaret ettikten sonra "Peygamber (a.s.), Kur'ân'ın lâfızlarının muhtemilâtundan birini tayin ederse, artık kesinlikle o lâfızların ihtimâli bulunan başka birine dönülmez" demiştir (39).

Konevî, insanın yaratılışı ile ilgili âyet ve hadislerin değerlendirilmesini yaparak, onun karşı karşıya olduğu âfet ve mihnetleri açıklamıştır. Cennet nimetlerinin ve Cehennem azâblarının Cenab-ı Hakk'ın rıza ve gadabının neticesi olduğunu, bu rıza ve gadab sıfatlarının da diğer sıfatlar gibi üç mertebesinin bulunduğunu ifade etmiştir. Ona göre Ne'îm'in mertebeleri dörttür: Hissî, hayâlî, rûhânî ve sadece insana mahsus olan. Bunların hepsini câmî olan ise sır'dır. Mutlak ne'îm mertebelerinin en mükemmeli de Rû'yetü'l-Hakk'dır (40).

Konevî, rû'yet'te zâtı müşâhedeyi mümkün görmeyerek bunun sebebini şu şekilde açıklamıştır: "Zirâ bizler istidâdımız, mertebe ve hallerimizle kayıtlıyız, bağılıyız. Aldığımız tecellîlerin hepsi de bizim gibi ve bize göre kayıtlıdır. Gerek zâta, gerekse isim ve sıfatlara âit olsun bütün tecellîler bu kayıtların hükmündedir." Buna göre o, Allah'ın zâtını müşâhedenin ve O'nun kühünü kavramanın mümkün olmadığını ifade etmiş olmaktadır ki, Cüneyd-i Bağdâdî de aynı şeyi söylemiştir (41). Konevî, rû'yet lezzetinin fevkinde kesinlikle her hangi bir lezzet bulunmadığını, bu müşâhedenin dışında her şeyin, onun dûnunda olduğunu bildirerek Peygamber (a.s.)'in Rabb'ına dua ederken "Beni kerim vechine nazar lezzeti ile ebedî dâimî rızıklandır" buyurdıklarını nakletmiş ve "şeref ve ne'îm ilimdedir, yoksa ilimsiz, mücerred rû'yet fayda vermez" demiştir (42).

Konevî'ye göre rıza mertebelerinin en yücesi; kulun 'ubûdiyyet mertebesinde hiç bir maksat olmadan, hiç bir muayyen beklentisi bulunmaksızın Hakk'la beraber olmasıdır. Bu konuda şöyle demektedir: "Bu makama erenler son derece nâdir bulunur. Bunların azlığının iki sebebi vardır: Bu makâmın

(39) l'câzu'l-Beyân, s. 289.

(40) l'câzu'l-Beyân, s. 310.

(41) l'câzu'l-Beyân, s. 323; Ateş Süleyman, a.g.e., s.195.

(42) l'câzu'l-Beyân, s. 311. Hadis için bkz. Nesâî, Sehv, 62; Ahmed b. Hanbel V, 191.

zâtındaki yücelik ve onu kazandıracak yolun bilinmemesi. Şeyh (r.a.)'den sonra bu makama yaklaşan kimseyi görmedim. Ancak Mescid-i Aksâ'da, sonra da başka bir yerde kendisiyle görüştüğüm bir şeyh hariç. Bu şeyh kendisi ile karşılaştığım kişilerin en yükseklerinden biriydi. Onun, pek çok aklın kabul edemeyeceği acâib hallerini biliyorum. Onun yanında bulundum, nefsimde ve zevkimde onun bereketleri sebebiyle bir takım garip hadiseleri müşâhede ettim. Allah ondan razı olsun" (43).

Fâtiha Suresinin son kelimesi olan 'dâllîn' açıklanırken idlâl, istihzâ, mekr, huda' vb. vasıfların Allah'a izafe edilmesi anlatılıyor. Konevî'ye göre dalâl'in üç mertebesi vardır: Bütün insanlardan bidâyet ehli için olan, keşf ve hicâb ehlinden ortada bulunanlar için olan ve muhakkiklerin büyüklerine hâss olan. Dalâl'i, 'hayrete düşürme' şeklinde îzâh eden Konevî, konuyla ilgili bazı hadislerin açıklamasını da yapmıştır (44). Daha sonra Büyükler'e hass olan 'dalâl/hayret'in esrarını işlediği bölümü, kitabın Giriş bölümündeki gibi anlaşılması zor, tasavvufî ve felsefî îzâhlarla doldurmuştur.

Konevî kitabının Hâtîme'sinde; Hakk'ın esrar ve esmâ'sının ve Fâtiha Sûresi'nin esrarının büyük bir bölümü için "açıklayıcı ve fâtih" olacağını ifade ederek, Besmele'den başlamak suretiyle Fâtiha Suresi'nin sonuna kadar yeniden muhtasar bir şekilde açıklamasını yapmıştır. Burada, âlem'in yaratılmasındaki ilk sebebi; "Hakk'ın tanınma, bilinme ve ibâdet olunma, zuhûru ve vücûdu ile müşâhede olunma irâdesi ve muhabbet" şeklinde açıklayan Konevî, bu hususla ilgili gördüğü bazı âyet ve hadisleri de zikretmiştir (45).

Konevî, kitabının başına, 'umûmî fâtihalar'ı açıkladığı bir fasıl koyduğu gibi sonunda da 'hâtîmeler'i sıralamıştır. O, kıyâmet kopacağı zaman güneşin batıdan doğması ile her insanın ölümü arasında bir benzerlik kurarak şöyle der: "Güneş batıdan doğduktan sonra nasıl ki iman ve amel muteber değilse, insan ruhunun bedeni idâre etmekten yüz çevirmesi, hayvanî ruhun kendisinden ayrılması halinde de tevbe kabul edilmez. Onun içindir ki Allah'ın Rasûlü (a.s.) şöyle buyurmuştur: 'Allah, can boğaza gelinceye kadar kulunun tevbesini kabul eder' (46).

(43) l'câzu'l-Beyân, s. 314-315. Konevî'nin ilk zikrettiği Şeyh, hocası ve şeyhi olan İbnü'l-'Arabî'dir. İkinci Şeyh'in kim olduğunu ise açıklamadığı için bilemiyoruz.

(44) l'câzu'l-Beyân, s. 318-319.

(45) l'câzu'l-Beyân, s. 338-339.

(46) l'câzu'l-Beyân, s. 344-345. Hadis için bkz. Tirmizî, De'avât, 98; İbn Mâce, Zühd, 30; Ahmed b. Hanbel II, 132, 153; III, 425.

Bu hâtimelerden sonra bir takım Şer'î ve Kur'ânî asılların esrarı üzerinde duran Konevî, Allah'ın şer'iatler yoluyla kullarına hitabını, özellikle de bizim şeriatimize hass hitabını incelemiştir. Bu arada 'asl olan küllî şer'î hükümler'den; helâl, haram, mubah, mekruh, mendub'a dair kısa bilgiler sunarak nâsih-mensûh'un sınırından bahsetmiş, muhkem-müteşâbih'in tariflerini vermiştir.

Kitabın sonunda Konevî, şu tavsiyede bulunmaktadır: "Tenbîh ettiğim bu hususların ve intisâb ettiğin Nebî (a.s.)'nin kıymetini bil. Şer'at hukukunu yerine getir. Çünkü kim Muhammedî Şer'atin hukukunu tam olarak yerine getirirse ve Hakk Teâlâ da onu bu hakları yerine getirmede ve Şer'atin getirdiği hususlara gereği gibi riâyet etme konusunda muvaffak kılırsa, ona, geçmiş şeriatlerin tümündeki esrardan istinbât edilen şeyleri açık bir şekilde gösterir (47).

Nihâyet, ma'rifetü'l-hakîkat ve ma'rifetü'l-hakk konusuna değinerek kitabın tamamlanmasından dolayı Allah'a şükreden Konevî, biraz da şükürden bahsettikten sonra cümleleri Allâhümme kelimesi ile başlayan uzun, fasîh bir hamd-senâ ve dua-niyaz kısmıyla kitabını bitirmiştir.

F. Kitap Hakkında Genel Değerlendirme

Sadreddîn Konevî'nin bu Fâtîha Tefsîr'inin kısa bir genel değerlendirmesini yapacak olursak şunları söyleyebiliriz.

Konevî'nin bu Tefsîr'i yazma sebebi her halde Allahü Teâlâ'nın 'Fâtîha Sûresini kendisi ile kulu arasında taksim ettiğini' bildiren kudsî hadis olmuştur. Çünkü Sûre'yi bu taksime göre üç bölüm halinde tefsir etmiştir. Hadisin metnini tam olarak vermese de her bölümün başında ona işaret etmiştir.

Konevî'nin görüşlerinin ve îzahlarının odak noktası; Allah'ın zâtı, isimleri ve sıfatlarıdır. Şeyhi İbnü'l-'Arabî'nin tesiriyle vahdet-i vücûd görüşünde olması sebebiyle bu açıklamalara ağırlık vermiş olması normaldir.

Bu kitap klâsik bir Tefsir kitabı olmaktan çok, bir Metafizik kitabı görünümündedir. Bilhassa Giriş bölümü tasavvufî ve felsefî îzahlarla doludur. Sûrenin tefsir edildiği bölümde sayfalar âyet ve hadislerle doludur, ancak

(47) l'câzu'l-Beyân, s. 351-352.

bunların açıklama ve değerlendirmeleri tasavvuff görüşü açısıyla yapılmıştır. Âyet ve hadislerdeki açıklamalarından Konevî'nin zâhîrî ilimlerde de güçlü bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.

Konevî, bu kitabında kaynak ve delil olarak genellikle âyet ve hadisleri kullanmıştır. Kelimeleri îzah sadedinde bazan lüğavî ve gramerle ilgili açıklamalara da yer vermiş, fakat bu bilgileri kimden naklettiğini açıklamamıştır. Kitapta yararlandığı hiç bir eser ve müellif adını zikretmediği için Konevî'nin kaynaklarını -şâyet varsa- tespit etmek zordur. Sadece az sayıda bilgiyi şeyhi İbnü'l-'Arabî'den nakletmiş, bir kaç yerde de *ba'du't-terâcime* şeklinde kimliğini açıklamadığı kişilerin sözlerini nakletmiştir.

Kitabını 'vasl' ve 'fasl' dediği ara başlıklarla düzenleyen Konevî, onda kendi eserlerinden sadece Miftâhu'l-ğayb'ına zaman zaman işâret etmiştir. Çok bâriz bir şekilde görüldüğü gibi Sadreddin Konevî'nin bu kitabı, İşârî Tefsir kitaplarından. Ancak tek bir sûrenin tefsiriyle sınırlı olduğu için fazla meşhur olmadığı anlaşılıyor.